

УДК 811.161.2'37'367.335

Тетяна Чубань,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ – АКТУАЛЬНЕ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються семантичні відношення у структурі складного речення на матеріалі повісті Юрія Федьковича «Люба-згуба», визначаються частини складного речення, зокрема такі, що подібні до простого речення, особливо з формального і семантичного погляду; актуалізується проблема організації складного речення з погляду семантико-синтаксичного аналізу. В основу пояснення речень узято різноаспектну характеристику речення як основної синтаксичної одиниці І. Вихованця.

Детально проаналізовані багатокомпонентні складні речення, які складаються з кількох предикативних частин, що можуть поєднуватися різними типами синтаксичного зв'язку, узагальнено відомості про складні багатокомпонентні конструкції як окремий різновид складного речення, що має ряд специфічних ознак.

Авторами підкреслюється важливість використання пояснення синтаксичної і морфологічної структури речень у процесі теоретичної підготовки майбутніх учителів української мови, що допоможе отримати глибокі знання з дисциплін мовознавчого циклу, адже теоретичні знання становлять основу для вироблення фахових умінь і навичок.

Ключові слова: *семантичні відношення, одиниця синтаксису, структура складного речення, граматична будова речення, семантико-синтаксичне значення, семантична (змістова) єдність, атрибутивна функція, з'ясувально-об'єктні функції, атрибутив, двочленне речення.*

В статтє анализируются семантические отношения в структуре сложного предложения на материале повести Юрия Федьковича «Люба-згуба», определяются части сложного предложения, в частности такие, что близки к простому предложению, особенно с формальной и семантической точки зрения; актуализируется проблема организации сложного предложения с точки зрения семантико-синтаксического анализа. В основу анализа предложений взята разноаспектная характеристика предложения как основной синтаксической единицы II. Выхованца. Авторами подчеркивается важность использования объяснения синтаксической и морфологической структуры предложений в

процессе теоретической подготовки будущих учителей украинского языка, что поможет получить глубокие знания по дисциплинам языковедческого цикла, ведь теоретические знания составляют основу для выработки профессиональных умений и навыков.

Ключевые слова: *семантические отношения, единица синтаксиса, структура сложного предложения, грамматический строй предложения, семантико-синтаксическое значение, семантическое (смысловое) единство, атрибутивная функция, изъяснительно-объектные функции, атрибутив, двучленное предложение.*

This article analyzes the semantic relations in the structure of a complex sentence on the material of Yuri Fedkovich's novel «Liuba-zguba», defined parts of a complex sentence, including those that are similar to simple sentences, especially with formal and semantic point of view; actualized the problem of organizing a complex sentence in terms of semantic parsing. In base of explanation of sentences was taken different aspects allowed characterization of the sentence as a basic syntactic units of I. Vykhovanets There is a detailed analysis of different types of syntactic context a special kind of complex sentence that has some specific characteristics.

The authors emphasized the importance of an explanation of syntactic and morphological structure of sentences in the theoretical training of future teachers of Ukrainian language, which will help get deep knowledge in the disciplines of linguistic cycle, because theoretical knowledge form the basis for the development of professional skills.

Key words: *semantic relations, unit syntax structure of a complex sentence, grammatical structure of the sentence, semantic and syntactic value, semantic (contents) unity, attributive function, attributive, binomial sentence.*

У процесі теоретичної підготовки майбутній учитель української мови повинен отримати глибокі знання з дисциплін мовознавчого циклу, адже теоретичні знання становлять основу для вироблення фахових умінь і навиків, мовою того, що фахівець буде мати глибокі знання з мови, буде знати її лексичні, фразеологічні, словотвірні і граматичні засоби. Важливо також навчитися ефективно застосовувати їх практично.

Цілісна система навчання, обов'язковими складовими якої є фундаментальність, глибина, інтелектуальна і практична спрямованість, особистісно і професійно орієнтований характер повинна бути спрямована на формування професійних рис предметника, зокрема його лінгвістичної, мовної, літературознавчої, культурознавчої, педагогічної, психологічної, методичної і комунікативної компетенції [7, с. 6].

Упродовж восьми семестрів студенти спеціальності «Українська мова і література» (ОКР «Бакалавр») вивчають курс сучасної української мови (16 кредитів – 864 годин), складовою частиною якого є другий розділ граматики – синтаксис. Навчальною метою вивчення цього розділу є

формування у студентів суми знань про поняття синтаксису, розуміння ними особливостей синтаксичної української мови, розвиток умінь аналізу синтаксичних одиниць, умінь з'ясовувати і обґрунтувати ознаки словосполучення, речення і тексту. Це сприятиме розумінню студентами структурування мовленнєвої діяльності засобами синтаксичних конструкцій. Вузівське викладання мовознавчих дисциплін, як правило, пов'язане з описовим вивченням мовної системи. Педагогічний досвід показує, що предметом філологічного дослідження повинна бути не лише мовна система, але і формування мовної свідомості народу, що визначає його духовне життя, відображене в мовній системі. На часі також проблема переходу від аналізу мовних засобів через розуміння природи тексту і сутності стилю до власної мовленнєвої творчості студента [7, с. 7]. Серед традиційних методичних прийомів вивчення складного синтаксису чільне місце займають спостереження над реченням.

Опрацьовуючи конкретну тему, добираючи приклади речень, додаткові вправи і різноманітні завдання, простежуємо закономірності української мови, які особливо чіткі в її літературному варіанті. Вагомі не тільки розбір речення, але й здатність оцінювати місце слова і його форм, речення і його форм у стилістичній структурі тексту, насамперед художнього. Важливе значення мають використання на заняттях високохудожніх текстів, таблиць, добір мовного матеріалу з кращих поетичних і прозових творів українських письменників.

На буковинській землі першим, хто почав писати народною мовою, був Юрій Федькович. Його літературний доробок, образи України, оповідання з народного життя – актуальні й нині. Досліджуючи типологію складного речення, нами розглянуто речення повісті «Люба-згуба», в якій виявилися основні риси індивідуального стилю письменника-демократа. Уся повість ніби надихана поетичною атмосферою його юності. На сторінках твору виразно зображено народні звичаї та обряди гуцулів, глибоку правду життя. Художня мова письменника є прикладом багатства живої мови, зразком високої майстерності.

Сучасний стан науки про мову вимагає повніше вивчати і досліджувати питання складного синтаксису української мови, завершальної ланки мовної системи. До проблеми складного речення у сучасній українській мові зверталось не одне покоління мовознавців, про що свідчать праці С. Бевзенка, І. Вихованця, А. Грищенка, Н. Іваницької, А. Кващука, О. Мельничука, К. Шульжука та ін. Здобутки сучасної граматики безсумнівні, але не втратили своєї актуальності такі загальнотеоретичні проблеми, як проблема так званих складних речень ускладненого типу, співвідношення між граматичною будовою складного речення і його семантикою та ін. Особливу увагу необхідно приділити розглядові складного речення як єдиного комунікативного цілого.

Частини складного речення подібні до простого речення, особливо з формального і семантичного погляду. Проте в питанні про семантичні

відношення виявляються певні розбіжності. Таким чином, проблема організації складного речення з семантико-синтаксичного боку остаточно ще не розв'язана. У статті поєднано усе цінне, апробоване, що пов'язано з вивченням складного речення; в основі аналізу речень – різноаспектна характеристика речення як основної синтаксичної одиниці І. Вихованця.

Готуючи статтю, ми мали на меті вирішити такі завдання:

- дослідити семантико-синтаксичну організацію складного речення;
- проаналізувати семантичні відношення у складних реченнях повісті «Люба-згуба» Ю. Федьковича.

Семантико-синтаксична структура складного речення відображає відношення між двома ситуаціями або між більшою їх кількістю. Складне речення з семантичного погляду поліпропозитивне, тобто орієнтоване на вираження не однієї пропозиції, а комплексу пропозицій, тоді як просте речення у типових виявах монопропозитивне, тобто семантично елементарне. Просте речення виражає тільки одну пропозицію [1, с. 283]: *Тут аж чи не сім попів, а восьмий дякон соборну службу правлять* [8, с. 243]. Складне речення насамперед являє собою семантичну (змістову) єдність: *Музики пішли уперед, за ними повели мої сестри та дівки з сестриної ватаги сторонських дівок* [8, с. 249]. У цьому реченні висловлено думку про те, що всі присутні пішли уперед. Кожна з двох частин цього складного речення може функціонувати як окреме просте речення і мати своє смислове навантаження, але разом вони є цілісним синтаксичним вираження думки. Проте, є випадки, коли складові частини складного речення не мають самостійно семантики, і тому не можуть вживатися окремо: *Ми з Василем були собі ровесники, а наш брати то само, лиш що наші брати були чи не шістьма годами старші від нас, от тому й не випадало нам межі старші парубки пхатися* [8, с. 246]. У цьому реченні частина «*от тому й не випадало нам межі старші парубки пхатися...*» не може самостійно існувати і без попередніх частин її зміст – незрозумілий.

Деякі складні речення можуть виражати одну пропозицію. Це спостерігаємо на прикладі складнопідрядних речень з підрядною означальною частиною: *А тепер іди та розсідлай онде вороного, що аж по копита в землю вбився* [8, с. 258]. Підрядна частина цього речення із сполучним словом *що* набула атрибутивної функції, тому речення виражає одну пропозицію.

Одна ситуація може бути зображена і складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними, підрядні частини яких виражають з'ясувально-об'єктні відношення і підпорядковуються опорному дієслову в головній частині: *Ти не знаєш, як я свого брата кохаю* [8, с. 263].

Отже, складне речення можна визначити як цілісне синтаксичне вираження єдиної складної думки, як знак взаємопов'язаних ситуацій, що виражені за допомогою певних семантико-синтаксичних відношень.

Мовознавець К. Шульжук вважає, що основний тип складних речень становлять речення мінімальної будови, що завжди включають дві граматичні основи, мають один рівень членування на межі частин [10, с. 6].

Семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення і засоби оформлення зв'язку в сполучникових (складносурядних і складнопідрядних) і безсполучникових складних речень лежать в основі семантико-синтаксичної структури речення. Складні сполучникові речення, залежно від характеру зв'язку між частинами та засобами його вираження, традиційно поділяються на складнопідрядні і складносурядні. Складові частини, внаслідок поєднання яких утворюється складнопідрядне речення, мають між собою відношення залежності. Ці відношення мають різні форми вираження.

Складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами вирізняються рядом диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак: а) характером підрядного зв'язку; б) специфікою засобів вираження підрядного зв'язку; в) сукупністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Ці речення-найпоказовіший і найпоширеніший тип складнопідрядних речень [1, с. 323]. Такі речення називають двочленими.

Відповідно до семантики сполучників виділяють часові, причинові, цільові, допустимі, умовні, наслідкові, порівняльні складнопідрядні речення, а також складнопідрядні відповідності: *Аж брат мусив вийти та їх в сад нагнати, бо були б не дали нені відпочити* [8, с. 253]. *Але нащо вам казати, коли самі здорові знаєте* [8, с. 242]. *Якби який флекс сього не пантрував, то й приймили б його парубки ніколи в парубки* [8, с. 244].

Прислівний підрядний зв'язок є визначальною ознакою складнопідрядних речень з прислівними підрядними частинами, їх ще називають одночленими. Семантична диференціація цих конструкцій залежить від семантики опорного слова [1, с. 331]. Вирізняють три семантичні класи складнопідрядних речень із прислівними підрядними частинами:

З'ясувально-об'єктні. Підрядні частини виражають з'ясувально-об'єктні відношення: *Був се старший парубок довгопільський, син старої Хороцованихи, що за єї казали, що вона твої сороківці ділеткою міряє* [8, с. 246]. *Най мені ще хто скаже, що душа не віщує горе!..* [8, с. 247].

Порівняльно-об'єктні. Описово позначають один з об'єктів чи дій порівняння: *А Василь мій так-таки вам затужив, що аж не можу вам сказати* [8, с. 252].

Локативні. Виражають просторові і часові відношення: *Не рано вже було, як ми стали у Довгим полі* [8, с. 264].

Отже, граматичну семантику головного і підрядного речення слід враховувати при класифікації складнопідрядних речень на одночленні і двочленні.

Вивчення складнопідрядного речення на філологічних факультетах підсумовується загальним аналізом, який виконують за відповідними схемами. Граматичний аналіз – заключний етап, на якому студент практично застосовує теоретичні знання з граматики, повторює і закріплює їх.

Ефективний синтаксичний аналіз (повний чи частковий) і при проведенні контрольних робіт. Аналізуючи складнопідрядне речення, студенти повинні встановити, які змістові відношення є між головною і підрядною частинами. До якого члена головної частини (головного речення) чи до всієї головної частини (головного речення) відноситься підрядна частина (підрядне речення): до члена головної частини, вираженого вказівним словом, зміст якого конкретизує; б) до члена головної частини, вираженого іменником чи прислівником, зміст якого уточнює; в) до одного з членів головної частини, при якому підрядна частина компенсує відсутній, але потрібний за змістом член речення; г) до всієї головної частини, в якій виступає як певний член речення? На яке питання відповідає підрядна частина? Якими засобами підрядна частина зв'язана з головною (підрядна інтонація, підрядний сполучник або сполучне слово, вказівне слово, співвідношення видових, часових і способових форм дієслів-присудків, порядок речень, фразеологічні елементи).

Семантичний тип складносурядних речень визначають семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами. Відповідно до семантико-синтаксичних відношень між компонентами І. Вихованець виділяє дев'ять основних семантичних типів складносурядних речень [1, с. 310]:

Часові. Вирізняються семантичною симетрією, коли виражають значення одночасності, і частково, коли виражають значення послідовності: *Другі парубки то ж само собі до коней, але вони ще й не посідали, а брат уже летить у заводи тих двох гостей зустрічати* [8, с. 244].

Зіставні. Вони виражають зіставні відношення між сурядними частинами. Сурядні частини поєднуються за допомогою сполучника *а*: *Скоро ми в регіт, а він до брата* [8, с. 245].

Протиставні. Характеризуються протилежним змістом сурядних частин і поєднуються за і допомогою сполучників *а*, *але*, *проте*, *однак*, *зате*: *Тото лиш тепер перейшли гуцули на біду, але з-за мого верем'я ще інак було* [8, с. 248].

Розділові. Мають значення взаємовиключення або виражають послідовну зміну явищ: *Я й раз питався, але вона мовчала та ... в'яла* [8, с. 264].

Приєднувальні. Виражають відношення доповнення: *Під садом наша пасіка, на всі боки обцаркована, а мали ми тогді більше як двіста маток бджіл* [8, с. 250].

Градаційні складносурядні речення із сполучниками *не лише – але й*, *не лише – а й*: *Тото лиш ви мене забули серед світа, але я вас про тото не забуду* [8, с. 260].

Причиново-наслідкові. У структурі причиново-наслідкових складносурядних речень використовується займенниковий прислівник *тому*, який виступає важливим засобом у вираженні причиново-наслідкових відношень: *У нас, знаєте, носять на креснях дороги угорські козути, та тому я його й питав* [8, с. 261].

Умовно-наслідкові. Умовно-наслідкові складносурядні речення являють собою трансформацію складнопідрядних речень із підрядними умови: *Сестра побігла за кресанею, а я уже не сердитий, ні!* [8, с. 254].

Обмежувальні. Указують на певне обмеження, вияв якогось явища чи дії (із елементами *тільки, лише*): *Скажіть лиш бадіці або мені, тами його в капусту посічемо* [8, с. 253].

Отже, кожен семантичний тип складносурядних речень має свої значеннєві відношення між складовими частинами, які різняться своїм характером.

Аналізуючи складносурядне речення, необхідно з'ясувати, які змістові відношення та їх відтінки існують між частинами (простими реченнями): єднальні (перелік одночасних або сумісних явищ, перелік послідовних явищ, наслідково-висновкові відношення), приєднальні, градаційні, протиставні, зіставні, розділові (чергування явищ, несумісність явищ, непевність сприйняття), а також якими засобами зв'язані частини (прості речення) у складносурядному (сурядна інтонація, сурядні сполучники, порядок розташування частин, спільний другорядний член, наявність у наступному реченні (частині) співвідносного займенника або прислівника).

Для характеристики граматичної структури складносурядного речення досить важливим є питання про кількість складових частин у ньому [2, с. 7].

У безсполучникових складних реченнях відношення синтаксичної рівноправності або залежності між частинами «приглушені» або не такі виразні, як у сполучникових, бо допускають різне трактування їх значення [4, с. 19]. Основними засобами організації безсполучникового речення як складної синтаксичної єдності є інтонація і лексичний склад компонентів: *Молодого посадили з братом та боярами коло неї; музики грають – було щось аж шість скрипників і два цимбалісти, усе вижницькі* [8, с. 262].

Між частинами безсполучникових конструкцій встановлюється семантична співвіднесеність: *Мене неня в голову не біла: знав і я, куда, що і почому в світі* [8, с. 253].

Аналізуючи складне безсполучникове речення, необхідно вказати, які смислові відношення існують між частинами складного безсполучникового речення з однотипними частинами (перелік одночасних чи сумісних явищ, перелік послідовних у часі явищ, зіставлення чи протиставлення явищ), яку підрядну частину нагадує собою одна з частин складного безсполучникового речення з різнотипними частинами (підметове, присудкове, додаткове, означальне, часове, способу дії, умови, мети, допустове, наслідкове; пояснювальне приєднувальне).

Різні відношення між компонентами складних речень з сурядністю і підрядністю можна визначити у такому реченні: *Коло брата стоять чотири післанці для його потреби, два знов післанці стоять кіньми з сього і з того боку села, аби дати знати, як буде надходить славне парубоцтво, а два післанці стоятьна цвинтарних дверях з мальованими фляшкам, аби частувати кожного да кожного порубка, котрій ступить через*

поріг [8, с. 243]. У цій синтаксичній конструкції є частини, які пов'язані безсполучниковим (недиференційованим з наближенням до сурядного) зв'язком – 1 і 2; є частини, які пов'язані підрядним зв'язком, – 2-3-4; 5-6-7; і є компоненти, пов'язані сурядним зв'язком, – 2,5.

Отже є багатокомпонентні складні речення, які складаються з кількох предикативних частин, що можуть поєднуватися різними типами синтаксичного зв'язку.

Складні багатокомпонентні конструкції являють собою окремий різновид складного речення, що має ряд специфічних ознак [9, с. 170].

Дослідження особливостей основної синтаксичної одиниці (речення) перебувають тепер у центрі уваги вчених-лінгвістів. Вивчення семантико-синтаксично, цілісності предикативних частин, яке актуальне і нині, потребує подальшої розробки.

Вивчення та опис синтаксичних явищ сучасної української мови неможливі без ілюстративних прикладів. Мова художніх творів Юрія Федьковича – важливий матеріал для розрізнення певних типів речень. Поетичні та прозові твори Ю. Федьковича стали надбанням української літератури дорогим скарбом народу, звертаючись до якого, ще не один раз згадаємо його слова: «Я наш нарід цілим серцем люблю, і душа моя його велика доля жде».

Література

1. Вихованець І. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / Вихованець І. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Грищенко А. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / Грищенко А. – К. : Наукова думка, 1969. – 154 с.
3. Іваницька Н. Двоскладне речення в українській мові / Іваницька Н. – К. : Вища школа, 1986. – 167 с.
4. Кващук А. Синтаксис складного речення : посібник [для вчителів] / Кващук А. – К. : Рад. школа, 1986. – 109 с.
5. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. – 407 с.
6. Мельничук О. Розвиток структури слов'янського речення / Мельничук О. – К. : Наукова думка, 1966. – 322 с.
7. Семеног О. Професійна компетенція вчителя української мови і літератури : Програма курсу для студентів спеціальності 7.010103 «Педагогіка і методика середньої освіти. Українська мова і література» / Семеног О. – К.–Глухів : РВВ ГДПУ, 2003. – 65 с.
8. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Федькович Ю. – К. : Наукова думка, 1985. – 573 с.
9. Шульжук К. Складні багатокомпонентні речення в українській мові / Шульжук К. – К. : Вища школа, 1986. – 181 с.
10. Шульжук К. Складне речення в українській мові : посібник [для вчителів] / Шульжук К. – К. : Рад. школа, 1989. – 134 с.

References

1. Vykhoivanets I. Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys : [pidruchnyk] / Vykhoivanets I. – K. : Lybid, 1993. – 368 s.
2. Hryshchenko A. Skladnosuriadne rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi / Hryshchenko A. – K. : Naukova dumka, 1969. – 154 s.
3. Ivanytska N. Dvoskladne rechennia v ukrainskii movi / Ivanytska N. – K. : Vyshcha shkola, 1986. – 167 s.
4. Kvashchuk A. Syntaksys skladnoho rechennia : posibnyk [dlia vchyteliv] / Kvashchuk A. – K. : Rad. shkola, 1986. – 109 s.
5. Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy / [za red. L. Bulakhovskoho]. – K. : Rad. shkola, 1951. – T. II. – 407 s.
6. Melnychuk O. Rozvytok struktury slov'ianskoho rechennia / Melnychuk O. – K. : Naukova dumka, 1966. – 322 s.
7. Semenoh O. Profesiina kompetentsiia vchytelia ukrainskoi movy i literatury : Prohrama kursu dlia studentiv spetsialnosti 7.010103 «Pedagogika i metodyka serednoi osvity. Ukrainska mova i literatura» / Semenoh O. – K.–Hlukhiv : RVV HDPU, 2003. – 65 s.
8. Fedkovych Iu. Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Lysty / Fedkovych Iu. – K. : Naukova dumka, 1985. – 573 s.
9. Shulzhuk K. Skladni bahatokomponentni rechennia v ukrainskii movi / Shulzhuk K. – K. : Vyshcha shkola, 1986. – 181 s.
10. Shulzhuk K. Skladne rechennia v ukrainskii movi : posibnyk [dlia vchyteliv] / Shulzhuk K. – K. : Rad. shkola, 1989. – 134 s.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом,
доцентом кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Довбіною Людмилою Емануїлівною*

Стаття надійшла до редакції 15 жовтня 2015 року.